

БІБЛІОТЕКА ЯК МЕТАФОРА: РЕФЛЕКСІЯ РОЗВИТКУ МЕДІЙНИХ ЗАСОБІВ

Предметом дослідження у даній статті є бібліотека як метафоричний образ. Ключові завдання: дослідити та схарактеризувати його значення. У статті представлено та проаналізовано концепт бібліотеки на основі роману «Цвайвассер, або бібліотека помилування» Т. Лера та теоретичних статей Г. Штокера. Особлива увага приділена власне образу книгозбірні як реакції на розвиток телебачення та комп'ютерних технологій.

Ключові слова: Томас Лер, метафорична бібліотека, метафоричний образ.

Предметом исследования представленной статьи выступает библиотека как метафорический образ. Основное задание: исследовать и интерпретировать его значения. В статье представлено и проанализировано концепт библиотеки на материале романа «Zweiwasser, или библиотека помилования» Т. Лера и теоретических статей Г. Штокера. Особенное внимание уделяется образу библиотеки как реакции на развитие телевидения и компьютерных технологий.

Ключевые слова: Томас Лер, метафорическая библиотека, метафорический образ.

The object of analyze of this article is library as a metaphorical image. The important assignments are description and interpretation of its senses. The paper presents and analyzes concept of metaphorical library on the basis of Th. Lehrs novel «Zweiwasser or library of forgiveness» and G. Stockers theoretical articles. Special attention is paid to libraries metaphorical image as reaction on development of television and computer technology.

Key words: Thomas Lehr, metaphorical library, metaphorical image.

«Бібліотечні тексти», за висловлюванням сучасного німецького літературознавця Штокера, є важливою складовою європейської художньої літератури ХХ ст. Вони є реакцією на зміни, які відбуваються у літературі, мові та світі загалом. Новітні інформаційні та комунікаційні технології змінюють функції й структуру письма, знання та пам'яті. Технічний прогрес спричиняє культурні переломи, на які реагують письменники, використовуючи мотиви бібліотеки у своїх творах. Адже саме бібліотека є місцем, де зберігаються усі надбання писемної культури, світове знання та пам'ять. Тому саме вона є втіленням моделі світу та процесів, які у ньому відбуваються.

В одному із таких романів, де домінуючим є мотив бібліотеки, а саме «Цвайвассер, або бібліотека помилування» («Zweiwasser oder die Bibliothek der Gnade»), написаному 1993 року, автором якого є Томас Лер, створено сатиричний образ бібліотеки майбутнього. Такий літературний прийом дає можливість автору осмислити цілу низку важливих проблем сучасного суспільства й наслідків його функціонування. На тлі інших визначних творів

світової літератури, присвячених темі бібліотеки, тлумачення цього образу Т. Лером виділяється філософічністю, критичністю та іронією.

Концепт «світ як бібліотека» досить складний, оскільки навіть в одному творі можна прослідкувати одразу кілька метафоричних значень образу книгозбірні. Німецькі літературознавці виокремлюють такі метафоричні значення бібліотеки в літературі: бібліотека як місце пізнання правди; як закрита нерозгадана загадка; як медіум, який допомагає пізнати та опанувати світ; як місце втечі від реальності; як місце тимчасової реконструкції дійсності.

У художній літературі можна відстежити еволюцію концепту «світ як бібліотека»: в романі Еліаса Канетті «Засліплення» мова йде про світ лише однієї особи, а Герхард Рот («Die zweite Stadt») вже описує національну бібліотеку. За допомогою образу бібліотеки Томас Лер відтворює весь глобалізований світ.

«Цвайвассер, або бібліотека помилування» – це передусім сатира на сучасне літературне підприємництво. Художній твір Т. Лер іронічно

розглядає як засіб фіксування й увіковічення авторського буття: бажання головного героя письменника Цвайвассера опублікувати книгу збігається з його потаємним прагненням стати безсмертним. Реалізація цього наміру набуває героїчних рис у боротьбі із видавцями та критиками, які для героя стали «десятьма роками війни» [4, с. 34].

Розглядаючи цей твір з точки зору інтертекстуальності, можна помітити: пошуки видавництва споріднює образ Цвайвассера з Одисеем, а смерть письменника дозволяє впізнати у ньому Ахіла. Самі видавництва зображені як фортеці, які потрібно брати боєм. «Те, що саме Іліаду, найвідомішу воєнну історію світової літератури, підставляють в якості фону для порівняння щодо намагань авторів здобути видавництво, при тому що порівняльний фон і порівнювальне повністю неспівмірні, вони є їдким натяком на дещо мелодраматизоване марнославство людей, які пишуть» [7, с. 272]. Головному героєві таки вдається досягнути «увіковічення»: його роман виходить у світ після його смерті. Своє фізичне існування він змінив на існування у світі книг. Останній розділ роману є заповітом Цвайвассера і носить назву «Епітафія». З цього приводу Г. Штокер зауважує, що таким чином Т. Лер засвідчує тісний зв'язок тексту з пам'яттю та могилою: той, чие ім'я записане на могильному камені, вважається безсмертним [7, с. 272]. У такий спосіб німецький письменник створює власний міф та власну філософію буття.

Особливе значення для Т. Лера має антична філософія. Відтак символічним є ім'я головного героя Цвайвассера – «подвійна вода». Давньогрецький філософ Фалес стверджував, що всі речі беруть свій початок із води, але не звичайної, а божественної, наділеної мудрістю. Посилаючись на мислителя, можна тлумачити образ героя, що носить ім'я Цвайвассер двояко: з одного боку – це звичайна смертна людина, а з іншого, – письменник, який за допомогою своїх творів отримує певну долю безсмертя, є носієм божественного. Більше того, герой переконаний, що, як творча людина, він зможе врятувати від смерті також й інших: «Від чого ти хочеш себе врятувати?» – «Не себе – не лише себе» – «Ну, так, все, звичайно, все. Від чого ти хочеш врятувати все?» – «Від прірви» [4, с. 192].

У романі відбувається запальна дискусія щодо філософії Геракліта. Основою світу та найважливішим законом буття мислитель вважав *«логос»*. Він стверджував, що «у цьому світі все відбувається за принципом *«логосу»*, який є вічним, загальним та необхідним» [3, с. 40]. Початком усіх речей філософ називав вогонь. У творі Т. Лера ці ідеї є панівними: основою світу є слово, воно невмируще, воно – це своєрідне звільнення від смерті. У цьому переконаний і Цвайвассер. Творчість він сприймає як втечу від смерті, свого найсильнішого ворога та супротивника у війні за право жити вічно: «...Цвайвассер є моторошною людиною і переслідує лише одну мету – перебороти свою смерть за допомогою письма» [4, с. 158]. Однак слово не може конкурувати з вогнем: «Його серцевиною був

чистий вогонь. Лише полум'я, згоряння всього світу було сильнішим за закон» [4, с. 13]. Полум'я наймогутніше, бо знищує все, а передусім – бібліотеку.

Отже, в основі роману Т. Лера лежить міф про наближення кінця світу. На це натякає знову пануючий у світі хаос, із якого колись все з'явилося: «На початку був лише вічний неосяжний темний хаос. Він став джерелом життя. Усе повстало із неосяжного хаосу – цілий світ та безсмертні боги» [2, с. 20]. Сучасний світ знову повертається до першооснови: «Кожен у ці дні міг щось розповісти про хаос, здавалося, він був надією часу» [4, с. 49].

Товариш Цвайвассера письменник Майнгардт – експерт із питань хаосу. Він розвинув теорію, за якою навіть незначна подія може суттєво змінити долю світу, наприклад, падіння на землю листка із дерева: «Якщо розглянути цю крихітну подію із позиції теорії хаосу, то одного разу вона може змінити стан всього всесвіту» [4, с. 52]. Із цієї точки зору пропонується характеризувати буквально все: події, людські почуття, світові закони. Непередбачуваним залишається лише спричинений хаосом момент загибелі світу: «Проблема полягала в обмежених умовах. Жоден інструмент на світі не був достатньо точним, щоб уможливити детальний опис обставин, які переважали на початку аналізу. А хто не може знайти початку, той не знайде й кінця» [4, с. 114]. Всюдисущий хаос заволодів як велетенським суспільним апаратом, так й усією історією. У цьому йому сприяють засоби масової комунікації, технічний прогрес (телебачення, комп'ютери) та війни. Все у світі відбувається хаотично. Хаос постійно знаходить нових прихильників, які вірять, що він подарує їм нове життя: «Карла теж захоплюється хаосом. Вона вірить, що жінок наділять правом голосу» [4, с. 160].

Показово, що тема хаосу та порядку характерна для більшості «творів про бібліотеку». Так, у романі «Засліплення» Е. Канетті хаос втілений в особі героїні Терези, яка руйнує світ-бібліотеку головного героя Кіна. Г. Рот у циклі есе «Подорож у внутрішній світ Відня» говорить про втрату книг як про ознаку безпорядку.

Т. Лер розвиває повноцінну теорію хаосу. В романі «Цвайвассер або бібліотека змилювання» мотив хаосу та безпорядку лише посилюється. Автор порівнює світ із запорошеним будинком та Александрійською бібліотекою: «У цьому домі є більше порохи, аніж в Александрійській бібліотеці» [4, с. 93], знову ж натякаючи на його кінець. Важливо відзначити, що німецький письменник звертається до двох важливих міфологічних елементів світу як бібліотеки – досягнення повноти й досконалості, а також знищення вогнем.

Відповідно, Т. Лер ділить людей на два види: бійців та сіру масу. Сучасна людина змушена постійно вести війну проти хаосу, боротися зі смертю в ім'я слави, добробуту та любові. Відтак все людське життя є полем битви. Війна починається від народження і триває до смерті: «Ти сильніший, але я буду боротися, доки не загину» [4, с. 13]. Лише активні зможуть подолати хаос.

У творі фігурують два найяскравіші представники із класу бійців: письменник Цвайвассер та критик Гектор. Обоє ведуть боротьбу проти світової машини хаосу і, відповідно, – проти смерті. Звільненням та формою безсмертя для них є літературна творчість. Лише вона здатна врятувати їх від загибелі. Отже, текст щодо свого автора виконує функцію його закорінення у світі. Саме у такий спосіб письменник може «застрахувати» своє буття та увіковічити його.

Цвайвассер написав збірку «Про смерть тіней». Під тінями розуміємо сіру уніфіковану людську юрбу, позбавлену ознак ідентичності. Представники натовпу не живуть, а лише існують: «Вони не читають газет. Вони зневажають телебачення. Вони називають своїх сучасників тінями, які зовсім не відчують владного життя» [4, с. 271]. Цих людей цікавлять лише техніка та гроші. Задоволення від спілкування їм приносить комп'ютер: «Цей ящик є акведуком сучасності. Хто його не опанує, піде на дно» [4, с. 271]. Автор вважає, що вони сплячуть за технічну досконалість та комфорт своєю власною душею: «Колись ці прилади вийшли із чисієс душі, тепер вони її пожирають» [4, с. 271]. У міфологічному сенсі, тіні – це мертві люди. Видимими їх робить світло, а темрява нищить їх. Однак світло, тобто, знання, вони ігнорують, відмовляючи собі у новому початку. Отже, їх поглинає темрява – незнання, вони стають продуктом масової культури.

В цій боротьбі людина здобуває лише тимчасові перемоги. Війну неможливо виграти остаточно: «Людина не мала шансів. Жадливий тягар обтяжував світ. Всюди панував закон смерті» [4, с. 8]. Автор іронізує із приводу того, що люди здатні врятувати світ. Для цього вони надто честолюбні й егоїстичні: «Всі тут є торгашами. Весь цей клан! Люди, які наживаються на мізках інших» [4, с. 146]. Сучасні люди переконані у своїй важливості, хвалять себе і прагнуть визнання. Вони жертвують одне одним. А це – пряма дорога до занепаду. Письменнику залишається лише закликати до самоповаги і поваги до інших.

Т. Лер зображає в романі псевдоідеали сучасної людини. Прагнучи звільнитися від гніту реальності, люди мріють про свободу, яка в умовах невизначенності цього поняття втрачає сенс. Вони борються за славу, але, коли вони її досягають, вона перетворюється на тягар, в'язницю: «Зі слави уже не було виходу» [4, с. 36]. Тоді починається боротьба проти слави: «Ти покінчиш із собою заради книг. Не кажи, що заради літератури. Це лише книги, Гекторе! Ти покінчиш із собою, бо від тебе очікують, щоб ти був усюди. Заради свого імені. Заради літер» [4, с. 40]. Битва забирає всі сили. Без війни стає неможливо жити. Жертвопринищення переважає над здобутим: «Де ти змушений втратити, там краще зберегти те, що ще можливо» [4, с. 65]. Війна за життя перетворює людину на солдата, який вміє лише воювати і не знає, що робити з миром: «Припини!» – наказала Клавдія Цвайвассеру. – «Але ж я мушу, це – війна», – пропихтів він. – «Але слова вже кровоточать. Програма Бога виконана... Ви вільні! Я сподіваюсь, ти зможеш це прийняти!» [4, с. 54].

Парадокс у тому, що, прагнучи перемоги, людина боїться її. Тому вона не зупиняється на досягнутому, а веде постійну війну. Т. Лер порівнює творчий шлях письменника Цвайвассера з Троянською війною: «Відчуття, що щось має залишитися... Багато, та що там, більшість людей мають його (відчуття)» [4, с. 82]. Це самовиправдання героя засвідчує його подвійний страх: з одного боку, він боїться так нічого і не досягти в житті, з іншого, – його переполює страх смерті, що прирівнюється до зникнення. Іронічний тон автора стосується при цьому марнославства письменника і його бажання забезпечити собі безсмертя та увіковічити своє значення.

У романі часто згадується філософська думка Платона, який розрізняв два світи: ідеальний та реальний. Ідеальний світ, за Платоном, протистоїть реальному не лише, як абстрактне конкретному, суть явищу, оригінал копії, а й як добро злу. Ідея добра є найвищою та провідною у світі. Аналогічно, реальному світові у романі Т. Лер протиставляє художній, в який можна втекти від дійсності. Письменник конструює свій ідеальний світ, який він може змінювати, переписувати його історію, перетворювати на рай чи пекло, тому що тут усе підвладне йому. Отже, художній світ можна інтерпретувати як прототип ідеального світу Платона. Він побудований за принципом фантазії та вигадки. Література позбавлена можливості конфронтувати із реальністю: «Якби література все ж могла сягнути реальності» [4, с. 41]. У творі відчутною є туга Т. Лера за культурою давніх греків. Давня Еллада є для нього зразком ідеального світу. Він намагається віднайти серед сучасних народів давніх греків, але робить це знову ж з іронією: «Можна себе запитати, чи раптом не американці є давніми греками. Вони сучасні, як колись афіняни. Вони живуть у міфічному наївному світі. І вони постійно ведуть війни» [4, с. 70]. У словах письменника відчувається критичне ставлення до сучасного світу, особливо, це відчутно, коли він говорить про падіння античної цивілізації. У цьому автор звинувачує самих греків і проводить паралелі із сучасними культурами, які вже знаходяться на вершині свого розквіту та за прикладом своїх тотемів самі себе руйнують: «Я не люблю античність. Але потрібно вчитися на її досвіді» – «Як греки» – «Так. А то, як у греків, це стане свого роду самогубством» [4, с. 271]. Без знання минулого, немає шансів вижити у майбутньому. Без досвіду своїх «тотемів» людська цивілізація зазнає краху.

Книги ведуть власну війну із засобами масової комунікації та сучасною інформаційною технікою. Це протистояння позбавило людей чітких позицій, які формували у них книги. Однозначну перевагу завоювали газети, журнали та телебачення. При цьому суттєво знизився рівень культури: «Ніхто не хоче думати! Всі хочуть засунути свою морду у кольорову електронну траву та бути напханими, як худоба!» [4, с. 119]. Т. Лер оцінює телебачення як наркотик, який людина приймає добровільно. Це, на його думку, також спричиняє занепад світу:

«Це небезпечно для життя ... Ми рано помremo. Без телевізора неможливо довго витримати» [4, с. 120]. Телебачення хаотично демонструє людині різноманітні події у світі: нові хвороби, катаклізми та катастрофи, вселяючи в її душу страх та жах. Телевізор, як боже око, всюдисущий: «Протягом свого життя він обходився без телевізора, без утіхи дивитися на людські страждання крізь боже око» [4, с. 119]. Місце перед телевізором стало своєрідним Олімпом. Екранізацію книги цінять більше, ніж сам твір: «Один із позаштатних письменників вже вдруге за п'ять хвилин розповідав їй, що його новий роман кіношники розпотрошили та спотворили, і робив це із таким захопленням, ніби лише завдяки екранізації книга стає мистецтвом» [4, с. 141]. Книги втрачають свою владу, яку здобували вродовж епох. Про війну книг у різних культурах свідчать також численні їхні спалювання, аналізом яких займався критик Гектор. Він прочитав навіть радіо-лекцію під назвою «Ненависть проти письма». Недбале ставлення до книг також є свідченням занепаду людства. У світі високих технологій людині загрожує небезпека стати технічним механізмом: «Фільми демонструють нам сучасних героїв в приголомшливих картинах. Невразливі люди-машини... Вони несуть послання для перенаселеної Землі, послання третього тисячоліття: безумовне насильне виживання» [4, с. 276].

Цвайгассер майже досягнув своєї мети. Його збірка потрапляє до електронної «бібліотеки помилування». Іронічна парабола, написана у закритій формі, вміщена як післяслово, із часової дистанції розповідає про існування з 1997 по 2027 рр. особливої віртуальної книгозбірні.

У «бібліотеці помилування» знаходять свій притулок книги, які не потрапили до видавця. Стверджується, що «увіковічення на письмі» не має жодних обмежень. Будь-які тексти знаходять тут своє визнання, свого роду «помилування»: «тут вітають роботи будь-якого типу та обсягу. Бібліотека не робить жодної різниці. Щоденники, відхилені енциклопедії, рекламні тексти, твори, мрії, збірки афоризмів, жарти, памфлети, романи – все, що викладено у письмовій формі, але принижене, знайде тут свій реєстраційний номер» [4, с. 348]. Іронія автора відчутна в надмірному знеціненні текстів. Так і у світі як бібліотеці, люди – лише смертні істоти, які наближаються до свого кінця. Оскільки немає жодного відбору, то до бібліотеки потрапляє багато «сміття та халтурок» [4, с. 352]. У реальному світі теж немає можливості відбирати цінне й залишати поза увагою поверхневе. Більше того, завдяки сучасним технологіям та засобам масової інформації різного роду сміття проникає в людські голови: насилля, тупість, втрата моральності. Все це відбувається мимовільно і дуже ефективно. Т. Лер неодноразово наголошує на цій проблемі.

Власне, «бібліотека помилування» не була справжньою бібліотекою, оскільки зберігала тексти в електронному форматі та робила їх доступними через термінал. Цифровий код робив можливою

надмірну місткість бібліотеки: «У 2014 р. архів вміщував 143 мільйони текстів» [4, с. 354]. «Бібліотека помилування» не лише підтримувалася електронними технологіями, а й повністю на них базувалася. Місцем бібліотеки є цифровий простір. Тобто, йдеться не про читання творів, а про їхній пошук. «Ця бібліотека – це не простір спокою, читання й рефлексії, а місце пошуку текстів. Вона позбавлена пам'яті. Її фізичний простір немає значення. В її величезних залах знаходяться не систематизовані тексти, а комп'ютерні термінали для входження у кібернетичний простір, віртуальну бібліотеку. Матеріальні оригінали текстів – це лише набридливий баласт. Вони накопичуються у підземних архівах, складах і споруджених за необхідністю тимчасових сховищах», – аналізує Г. Штокер [7, с. 276]. Так сучасна людина приречена на постійний пошук, що обґрунтовує особливо актуальну сьогодні проблему вибору.

Порядок для цієї бібліотеки перестає бути категорією. У ній не діє принцип селекції ані за формальними ознаками, ані за якістю. «Бібліотека помилування» не підкоряється законам літературного підприємництва, ринкового суспільства та літературної критики. Вона більше не виступає у функції пам'яті, бо зберігає все з єдиною метою – бути якомога повнішою. Наростаюча кількість літератури електронно фіксується, але не може бути науково опрацьована й систематизована. Та перш, ніж доходить до того, що ідеальна бібліотека відповідатиме універсуму, повне знання урівноважується незнанням, примноження текстів регулює бібліотечний міф. Згідно цього міфу, бібліотека, що постійно зростає, водночас є мрією й катастрофою.

«Бібліотека помилування» сприймається як свого роду рай чи утопія. Але кожна утопія є ілюзією. Навіть віртуальна бібліотека не змогла витримати нестримного потоку книг. Хаос і випадковість, на яких вона ґрунтувалася, став початком її кінця.

Роман закінчується руйнуванням бібліотеки. Замість результатів пошуку на екрані з'являється значок у вигляді полум'я: бібліотека потерпає від свого роду віртуальної пожежі. Автор не випадково створив образ цифрової бібліотеки та показав її занепад. У такий спосіб він наголошує на тому, що сучасний світ навіть завдяки високим технологіям далеко не такий досконалий і якщо нічого не змінити, то світ чекає така ж доля, як бібліотеку. Але залишається надія на відродження. За Гераклітом, вогонь – це початок всіх речей: «...якби він міг повернути хід еволюції до моменту – Гераклітового моменту, – коли закінчатся заміна та смерть» [4, с. 89].

Отже, бібліотеку за Т. Лером можна розглядати як символ для світу як життєвого простору людини та перевантаженого інформацією мозку. Засоби масової комунікації, телебачення, комп'ютер поширюють у людському світі хаос, руйнівну силу якого можна простежити на долі електронної бібліотеки, описаної у романі. Здавалося б, засоби, які повинні сприяти комфорту та розвитку людини, підносять її до вершини Олімпу та надають

божественної сили. Проте їх дія є абсолютно зворотною. Телебачення та комп'ютер призводять до занепаду людських душ, адже сіють страх та демонструють жах реальності. Вони позбавляють людину необхідності мислити, а значить згодом і елементарної здатності думати. Телебачення та комп'ютер стають добровільним наркотиком для сучасних людей. Навіть книга, яка споконвіків була носієм мудрості предків та спонукала людський мозок до аналізу та роздумів, стає шедевром лише після її екранізації. У світі технологій люди самі ризикують стати машинними механізмами. Тому вибір Т. Лера створити в романі «Цвайвассер, або бібліотека помилювання» саме електронну бібліотеку та показати її крах не є випадковим. Автор таким

чином демонструє людству, що те, що люди вважають ідеальною технологією, теж піддається руйнації. Т. Лер ілюструє шлях людства до власного краху, якщо воно продовжуватиме існувати у тіні машин. Електронна бібліотека Т. Лера зазнає падіння через те, що за відсутності селекції творів, які до неї потрапляють, перетворюється на сміттєзвалище. Це ж явище спостерігаємо на даний час у світовій мережі інтернет. На таке сміттєзвалище може перетворитись людський мозок, символом якого у даному творі виступає ця ж «бібліотека помилювання». Отже, у такий складний філософський спосіб, оприлюднюючи закономірності функціонування світу, Т. Лер застерігає сучасну людину від наслідків «тіньового існування».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бегун Б. Последний мир К. Рансмайра : избавление от текста или неизбежность текста? / Б. Бегун // Вікно в світ. Зарубіжна література : наукові дослідження, історія, методика викладання. – Житомир, 1998. – № 2. – С. 141–160.
2. Кун М. А. Легенди і міфи Стародавньої Греції / М. А. Кун. – Київ : Мистецтво, 1999. – С. 20–21.
3. Надольний І. Ф. Філософія : Навчальний посібник : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко. – Київ : Вікар, 1999. – 624 с.
4. Lehr Th. Zweiwasser oder die Bibliothek der Gnade : [роман] / Thomas Lehr. – Berlin : Aufbau Taschenbuch Verlag, 1998. – 359 S. – (Першотвір).
5. Rieger D. Imaginäre Bibliotheken. Bücherwelten in der Literatur / Dietmar Rieger. – München : Fink, 2002. – 278 S.
6. Stocker G. Das Motiv der Bibliothek in der Literatur des 20. Jahrhunderts. Zur Aktualität der Motivforschung / Günther Stocker // Weimarer Beiträge. – S. 554–574.
7. Stocker G. Schrift, Wissen und Gedächtnis. Das Motiv der Bibliothek als Spiegel des Medienwandels im 20. Jahrhundert / Günther Stocker. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 1997. – S. 317.

Рецензенти: Маценка С.П., к.філол.н, доцент,
Остапчук Т.П., к.філол.н., доцент

© Чишинська О.М., 2009

Стаття надійшла до редколегії 27.10.09